УДК 351.746.1(477)«1920/1930»(09)

Валерій ЛЕВЧЕНКО*

Одеські увертюра та епілог «опери СВУ»: до історії чекістського сценарію знищення інтелектуальної еліти в УСРР у 1920–1930-х рр.

«У минулому сторіччі тулузький парламент
одноголосно засудив до колесування протестанта Каласа,
пізніше визнаного невинним. –
Хтось, щоб виправдати цю помилку, навів приказку:
“Кінь і на чотирьох копитах та спотикається…”, –
“Добре, якщо один кінь, – відповіли йому, –
але весь кінний двір…”».
Ф. Тютчев[1]

Досліджується підготовка та проведення органами держбезпеки УСРР репресивної акції проти інтелектуальної еліти в 1920–1930-х рр. у контексті «справи СВУ». Розглянуто відносини

---

* *Левченко Валерій Валерійович* – кандидат історичних наук, доцент кафедри Одеського національного морського університету.

[1] *Душенко К.В.* Большая книга афоризмов. – М.: Эксмо, 2003. – С. 814.

більшовицького адміністративного й пропагандистського апаратів та наукової інтелігенції. Виявлено основні форми та методи репресивної політики стосовно вчених, подаються нові, досі невідомі, історичні факти й документи, повернуто забуті імена окремих діячів української культури.

Ключові слова: «СВУ», Одеса, інтелектуальна еліта, учені, більшовики, політичні репресії.

Період 1920–1930-х рр. – складний етап в історії наукової інтелігенції УСРР, як і у цілому СРСР. У цей час радянська влада прагнула підкорити своїм ідеологічним пріоритетам інтереси наукового співтовариства. З перших днів остаточного встановлення більшовицького режиму на теренах України та впродовж 1920-х рр. недовіра до інтелектуальної еліти постійно підкреслювалася у виступах державних і партійних діячів, документах центральних та республіканських органів влади[2]. На практиці така політика призвела до масових «чисток» штатів науково-дослідних установ і вишів, звільнення багатьох учених упродовж 1920–1930-х рр. на підставі соціального походження, поглядів щодо національного питання, політичної позиції тощо, а згодом і до арештів та фізичного знищення багатьох із них. Стала нормою фабрикація різноманітних «спілок науковців», нібито створених для проведення «контрреволюційної боротьби», унаслідок чого немало представників української інтелігенції

> «втрачали своє обличчя, ставали поступливими провідниками нерідко навіть безглуздих ідей, вироблених більшовицькою партією»[3].

Першим цілеспрямованим і надпотужним ударом у рамках наступу на наукову інтелігенцію в УСРР став інспірований ЦК КП(б)У процес так званої «Спілки визволення України» («СВУ»). Його організатори мали прагматичну мету: виробити теоретичну основу для судових звинувачень опозиційно налаштованих до радянської влади представників інтелігенції, що належали

---

[2] Див.: *Ченцов В.В.* Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки. – К., 1999. – С. 102–110.

[3] *Бажан О.Г., Данилюк Ю.З., Рубльов О.С.* Історія під пресом ідеології // Зневажена Кліо. – К., 2005. – С. 3.

до генерації науковців, котрі підтримували ідею розбудови соборної України, критикували проведення політики російщення, виступали проти більшовицького вектора розвитку української культури, та в яких не склалися відносини з новою владою. Незважаючи на те, що інтелектуали працювали у закладах і установах, створених радянським урядом, це не означало, що вони поділяли ідеологію та практику режиму. Безумовно, вони не брали участі в підпільних організаціях і не готували збройних виступів проти уряду, але їхні думки (висловлені усно й письмово), коло знайомих та друзів, що поділяли аналогічні погляди, колишнє членство в опозиційних партіях, участь у національно-визвольній революції 1917–1920 рр., практична діяльність на ниві розвитку української культури та особисті морально-вольові риси засвідчували неприйняття більшовизму. Це призвело до відповідної реакції з боку партійно-радянського апарату.

У народі процес, який відбувався в період від 9 березня до 19 квітня 1930 р. в будівлі Харківської опери, здобув низку алегоричних назв: «театр у театрі», «СВУ – опера ДПУ», «опера СВУ – музика ДПУ»[4] тощо. Він проходив як добре режисована вистава. Деякі обвинувачені визнавали свою «провину», засвідчували участь у «великій організації», що мала на меті «повалення радянської влади й повернення капіталістичного ладу» та в більшій або меншій мірі давали відповіді, яких бажали почути від них судді й прокурори.

На відміну від подібних подій у Центральній Європі XVIII ст., згаданих в епіграфі, що послужили приводом для початку кампанії Ф. Вольтера щодо релігійної терпимості та примирення населення, події другої чверті XX ст. у східній частині континенту призвели до утвердження тоталітаризму на довгі роки та налагодження потужної роботи молоху політичних репресій, до якого потрапили мільйони людей. Аналіз природи тоталітаризму, передумов його формування, умов розвитку, шляхів

---

[4] Див.: *Білокінь С.* СВУ – опера ГПУ? // Наш час. – К., 1992. – № 12. – С. 3; Опера СВУ – музика ГПУ: Спогади свідків / Передм., упор., підгот. тексту Ю. Хорунжого. – Кам'янськ-Шахтинський: Станіца, 1992. – 156 с.

подолання та засудження на науковому і правовому рівнях у Російській Федерації як правонаступниці СРСР переріс на початку XXI ст. в політичну й воєнну агресію з її боку проти Грузії й України та ескалацію напруженості у відносинах із багатьма європейськими країнами.

У зв'язку з цим, незважаючи на значний масив наукової літератури з історії політичних репресій[5], не можна констатувати остаточне та вичерпне дослідження всіх їх епізодів, деталей, подробиць тощо, у тому числі й щодо «справи СВУ». Отже, на прикладі раніше не оприлюднених документів, що зберігаються у фондах Державного архіву Одеської області та віддзеркалюють гносеологічні принципи теорії тоталітаризму (домінантою їх змісту виступають відносини влади й наукової інтелігенції, її переслідування, обмеження професійної діяльності, репресивні дії тощо) автор намагався реконструювати події більшовицького свавілля під назвою «СВУ» в Одесі як одного з епізодів проявів тоталітаризму в СРСР із використанням елементів алегорії.

У цьому контексті, досліджуючи особливості ставлення влади до представників інтелектуальної еліти на рубежі 1920–1930-х рр., ми ставимо за мету продемонструвати функціональну залежність когорти наукової інтелігенції від комуністичної ідеології, конфронтацію на цьому підґрунті між представниками наукового середовища; розкрити роль партійного керівництва в її монополізації та виявити форми, методи і характер політико-ідеологічного «перевиховання» на прикладі проведення політичних репресій за «справою СВУ» в Одесі; зробити внесок щодо здійснення повного обліку наявних джерел з історії «Спілки визволення України», запропонованого С. Білоконем[6], їх комплексного освоєння та наукового видання. Наслідком

---

[5] Див.: Політичні репресії в Україні (1917–1980 рр.). Бібліограф. покажчик / Авт. вступ. ст.: С. Білокінь, Р. Подкур, О. Рубльов. – Житомир, 2007. – 456 с.; Репресії в Україні (1917–1990 рр.): наук.-допом. бібліограф. покажчик / Авт.-упор.: Є. К. Бабич, В. В. Патока. – К., 2007. – 519 с. та ін.

[6] *Білокінь С.* Справа «Спілки визволення України» й перспективи її дальшого вивчення // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2012. – Вип. 22. – С. 421.

проведення судового процесу стало фізичне знищення багатьох діячів української культури. Тому одним з аспектів цієї студії є використання особистісного підходу до ролі та значення кожної жертви з числа одеських науковців, що сприяє вивченню історії політичних репресій у СРСР.

До списку жертв «СВУ», оголошеного Верховним судом УСРР 19 квітня 1930 р., потрапили 45 осіб, серед яких основними були 26 співробітників ВУАН, у тому числі академіки С. Єфремов і М. Слабченко. Згідно з обвинувальним актом, у зв'язку з цією справою невдовзі було заарештовано ще 700 чол. Усього, за підрахунками дослідників, до, під час та після процесу постраждало (заарештовано, заслано, засуджено, розстріляно тощо) понад 30 тис. осіб[7].

Відомо, що фігуранти фальсифікованої справи належали до різних вигаданих «філій-груп» «СВУ» (кам'янець-подільської[8], вінницької, дніпропетровської, миколаївської, одеської, полтавської, чернігівської[9]), тому співробітники окружних представництв ДПУ УСРР на початковому етапі проводили збір інформації та слідчі дії щодо кожного учасника справи. Не стало винятком й Одеське відділення ДПУ, співробітники якого також доклали зусиль до фабрикування матеріалів.

Загалом «справа СВУ» представляла собою не разову дію, а ланцюг послідовних зусиль, спрямованих на втручання партійно-радянського апарату в усі сфери життєдіяльності наукової інтелігенції. Першим актом справи стала реорганізація керівництва ВУАН. Згодом, 26 червня 1928 р., на закритому засіданні політбюро ЦК КП(б)У йшлося про політичну тактику стосовно української інтелігенції, зокрема стосовно академії. Для її розробки створили спеціальну комісію з п'яти осіб – Л. Ка-

---

[7] *Пристайко В.І., Шаповал Ю.І.* Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти. – К.: Інтел, 1995. – С. 44; *Шаповал Ю.І.* Справа «Спілки визволення України»: погляд із відстані 75 років // Український історичний журнал. – 2005. – № 3. – С. 134–135 та ін.

[8] *Прокопчук В.* Кам'янець-Подільська філія «Спілки визволення України»: до історії фальсифікації // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2013. – № 1/2. – С. 126–145.

[9] *Шаповал Ю.І.* Справа «Спілки визволення України»… – С. 136.

гановича, В. Чубаря, Г. Гринька, В. Балицького та ін. Уведення до її складу керівника держбезпеки означало початок відкритих репресивних заходів.

Першим у центрі уваги представників партапарату опинився академік С. Єфремов, який опублікував статтю у газеті «Діло», начебто спрямовану проти державної політики в контексті ВУАН. Насправді вчений становив небезпеку для партапарату як людина, котра критично ставилася до ініціатив більшовицького керівництва й користувалася значним авторитетом в академічному середовищі. У 1928 р. «приборкати» С. Єфремова не вдалося, оскільки ВУАН стала на його захист. Однак наступного року він фактично припинив наукову діяльність[10]. По всій країні партійне керівництво спровокувало масові «виступи-засудження» в різних закладах та установах із метою «підняти громадську думку проти контрреволюційної діяльності академіка Єфремова»[11].

Одним із джерел, що демонструють ситуацію, яка склалася у відносинах між владою та представниками академічної науки на прикладі С. Єфремова, є раніше неопублікований документ (див. док. № 2) Одеського інституту народної освіти (ОІНО)[12], появу якого викликала кампанія шельмування академіка. Резолюція розширеного засідання правління ОІНО від 1 лютого 1929 р. не відрізнялася від стандартних рішень багатьох інших подібних зібрань за одним винятком. Із п'ятьох виступаючих тільки М. Слабченко розсудливо підійшов до цієї проблеми та запропонував утриматися від поспішних висновків, порадив розібратися:

> «[...] що з себе уявляє єфремовщина з боку наукового та з боку методи, без вивчення ми не можемо, а для вивчення потрібно часу, хоча б місяць».

---

[10] *Кульчицький С., Павленко Ю., Руда С., Храмов Ю.* Історія національної Академії наук України в суспільно-політичному контексті: 1918–1998. – К., 2000. – С. 164.

[11] *Курас І., Левенець Ю., Шаповал Ю.* Сергій Єфремов і його щоденник // *Єфремов С.О.* Щоденники, 1923–1929. – К.: Газета «Рада», 1997. – С. 16.

[12] Див.: *Левченко В.В.* Історія Одеського інституту народної освіти (1920–1930 рр.): позитивний досвід невдалого експерименту / Відп. ред. В. М. Хмарський; наук. ред. Т. М. Попова. – Одеса: ТЕС, 2010. – 428 с.

Припустимо, що подібне висловлення було зроблено і з метою захистити колегу та доброго знайомого, але все одно це був сміливий крок із його боку, адже він добре розумів, що влада не пробачить йому цих слів. Уже через два тижні – 15 лютого 1929 р., на наступному засіданні правління ОІНО (див. док. № 3), усі присутні піддали цькуванню М. Слабченка за його «відверте ігнорування більшовицького курсу на марксистську ідеологізацію історичної науки», що, на їхню думку, було пов'язане з невідвідуванням ученим І Всесоюзної конференції істориків-марксистів, котра проходила в Москві у грудні 1928 – січні 1929 рр. Це додало аргументів співробітникам ДПУ УСРР для більш прискіпливого сконцентрування уваги на М. Слабченкові.

Одним із місць виконання «увертюри» перед проведенням основної «вистави СВУ» керівництво органів держбезпеки обрало Одесу з головною «дієвою особою» – М. Слабченком. Його роль у цьому процесі вже ретельно досліджена[13]. Але було задіяно інших людей, чиї імена ми можемо дізнатися лише сьогодні.

До одеської «групи СВУ» належало нібито троє осіб – викладач робітфаку місцевих медичного інституту й робітничого університету, секретар Одеського наукового товариства при ВУАН Т. Слабченко, академік Всеукраїнської академії наук, професор ОІНО М. Слабченко, викладач одеських індустріального та млинарського технікумів К. Панченко-Чаленко. Утім, у процесі фальсифікування цієї справи до орбіти ДПУ УСРР потрапила значна кількість одеських учених. Для обвинувачення знакових персон (С. Єфремов, М. Слабченко та ін.) співробітникам ДПУ

---

[13] *Григор'єва Т.Ф.* З сім'ї робітника-каменяра (М. Є. Слабченко) // Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). – К., 1991. – С. 32–37; *Заруба В.М.* Історик трагічної долі (Академік Михайло Єлисейович Слабченко) // Архів України. – 1992. – № 5/6. – С. 70–84; *Курас І.* Слово про академіка М. Є. Слабченка // Вісник Академії наук України. – 1993. – № 2. – С. 37–44; *Шаповал Ю.* «Справа» академіка М. Є. Слабченка // Там само. – С. 51–54; *Санцевич А.В.* Видатний український історик М. Є. Слабченко. – К., 1993. – 70 с.; *Заруба В.М.* Історик держави і права України: академік М. Є. Слабченко (1882–1952). – Дніпропетровськ, 2004. – С. 233–248; *Водотика С., Заруба В.* Михайло Єлисейович Слабченко // Зневажена Кліо. – К., 2005. – С. 417–431 та ін.

необхідні були відповідні свідчення. Тому вони спочатку заарештовували молодих колег із близького оточення знаних науковців та змушували їх давати потрібні показання. Потім на їх підставі затримували головних фігурантів справи.

За такою схемою підступили й до С. Єфремова. 18 травня 1929 р., тобто за два місяці до арешту академіка, був затриманий М. Павлушков, який дав необхідні свідчення проти С. Єфремова[14]. Подібну оперативну комбінацію для арешту М. Слабченка чекісти розіграли в Одесі.

У процесі реалізації завдання з написання «сценарію» «опери СВУ» було необхідно відібрати «акторів» на заплановані ролі[15]. Партійні очільники, починаючи з осені 1928 р., зобов'язали НКО УСРР надавати двічі впродовж навчального року – 1 жовтня та 1 квітня (а в окремих важливих випадках і незалежно від встановлених термінів) – повідомлення щодо суспільно-політичних настроїв викладачів і студентів (див. док. № 1).

Із березня 1929 р. одним з обов'язків керівників інститутів і технікумів ставало складання та подання через НКО УСРР до республіканського ДПУ характеристик на представників викладацького складу із зазначенням їх професійних, соціальних та політичних ознак (див. док. № 4). Так, ректор Одеського інституту народного господарства у 1929–1930 рр. регулярно надавав подібні характеристики. У деяких із них зустрічаємо суспільно-політичні портрети майбутніх фігурантів «справи СВУ» та інших фальсифікованих процесів. Скажімо, за період від 5 січня до 28 грудня 1929 р. ректор подав характеристики переважно з акцентом на професійний рівень викладачів:

> «Сухов Олександр Опанасович[16] – професор I групи. Відомий меншовик. Викладає російською, говорить арабською, турець-

---

[14] *Курас І.*, *Левенець Ю.*, *Шаповал Ю.* Сергій Єфремов і його щоденник… – С. 17.

[15] Див.: *Болабольченко А.* СВУ – суд над переконаннями. – К.: Кобза, 1994. – 113 с.

[16] Див.: *Смирнов В.А.* Непредсказуемое прошлое (По материалам архивно-следственного дела № 14225-П профессора А.А. Сухова) // Реквием XX века. – Одесса, 2003. – Ч. II. – С. 283–341; *Левченко В.В.*, *Петровський Е.П.*

кою, тільки не українською. Серед студентів в авторитеті як талановитий викладач. [...] Фаас Іван Якович[17] – професор II групи. Науково працює, талановитий викладач. Ідеологічно чужий радянській владі. Від громадської праці відмовляється. [...] Покровський Олександр Іванович[18] – сімейне право на юридичному факультеті. Укрмовою – калічено. Ідеологічно чужий. Держить курс на духовну кар'єру. З посади звільняється. [...] Петрунь Федір Остапович[19] – укрмова добра. Наукові праці довідкового характеру. З методичного боку працює без плану і системи. Студентів не задовольняє. [...] Соколов Микола Опанасович[20] – про наукові праці невідомо. З роботою не справляється. З методичного боку не задовольняє слухачів, тому з роботи знімається»[21].

Штрихи до біографії професора О. О. Сухова (до 70-річчя з часів трагічних подій) // Юго-Запад: Одессика: Историко-краеведческий научный альманах. – Одесса, 2008. – Вып. 6. – С. 207–226; *Їх же*. Сухов Олександр Опанасович // Одеські історики: Енциклопедичне видання. Т. 1 (початок XIX – середина XX ст.). – Одеса, 2009. – С. 391–394 та ін.

[17] Див.: *Музичко О.Є*. Фаас Іван Якович // Одеські історики. – Т. 1. – С. 413–415; *Музычко А*. Иван Яковлевич Фаас: декан юридического факультета Одесского университета в годы румынской оккупации // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. – 2010. – № 9. – С. 46–56 та ін.

[18] Див.: *Левченко В.В.* Покровський Олександр Іванович // Одеські історики. – Т. 1. – С. 311–314; *Його ж.* Ідеолог обновленства О. І. Покровський: життєвий і творчий шлях // Держава і церква в новітній історії України. – Полтава, 2010. – С. 102–109; *Його ж.* Історик церкви Олександр Іванович Покровський: на шляху до наукової реабілітації // Церква – Наука – Суспільство: питання взаємодії. – К., 2012. – С. 118–120 та ін.

[19] Див.: *Білецька О*. Дослідник середньовічного Поділля Федір Євстафійович Петрунь (1894–1963) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського: Серія: Історія. – Вінниця, 2006. – Вип. XI. – С. 316–321; *Музичко О.Є*. Петрунь Федір Євстафійович (Остапович) // Одеські історики. – Т. 1. – С. 300–302 та ін.

[20] Див.: *Левченко В.В.* Из истории исторической науки: профессор Николай Афанасьевич Соколов (1886–1953) // Юго-Запад: Одессика. – Вып. 6. – С. 227–247; *Левченко В.В.* Соколов Микола Опанасович // Одеські історики. – Т. 1. – С. 377–380; *Його ж.* Доля вченого на зламі епох: історик мистецтва Микола Опанасович Соколов (1886–1953) // Науковий вісник: Одеський державний економічний університет. – Одеса, 2012. – Вип. № 9 (161). – С. 151–159 та ін.

[21] Держархів Одеської обл., ф. Р-129, оп. 3, спр. 7, арк. 36–37.

За період від 15 січня до 18 жовтня 1930 р. зміст характеристик ректора Одеського інституту народного господарства вже був більше сконцентрованим на політичних поглядах колег:

«Фаас Іван Якович – професор II групи. Цивільне право та процес з 1924 р. Ставлення до нацполітики невідомо. Позапартійний. Професор не радянської формації, приховано симпатії до минулого, "аполітичний". [...] Сухов Олександр Опанасович – професор I групи. З жовтня 1922 р. укрмови не опанував. Ставлення до нацполітики критичне. Позапартійний. Організаційні здібності не виявлено. Авторитет достатній. Класово-пролетарської лінії немає. [...] Слабченко Михайло Єлисейович – штатний професор I групи. Історія українського права з 1929 р. Доктор права. Укрмова рідна, нацлінію вважає за незадовільну для України. Позапартійний. Здібності не виявлені. Авторитет невисокий. Курс історії немарксистський. [...] Петрунь Федір Остапович – економічна географія України з 1926 р. Викладач радянської формації. Позапартійний. Здібностей не має. Авторитет невисокий. Класово-пролетарська лінія достатня. [...] Соколов Микола Опанасович – загальна історія на робітфаці з жовтня 1923 р. [...] Викладає укрмовою. Ставлення позитивне. Позапартійний. Здібностей не виявлено. Авторитет середній. Радянська людина з класовою лінією»[22].

Таким чином, наприкінці 1920-х рр. представникам наукового співтовариства ставало дедалі важче залишатися осторонь кон'юнктурних політичних реалій. Соціальне походження й політична благонадійність поступово набували значення визначальних чинників в оцінці їхньої фахової кваліфікації. Підозри, наклепи, звинувачення, а згодом арешти зробилися невід'ємною частиною життя багатьох представників інтелігенції, особливо дореволюційної генерації. Тематика і зміст досліджень усе тісніше пов'язувалися з більшовицькою ідеологізацією науки, що супроводжувалося посиленням адміністративного тиску на вчених. На кожного з них шляхом отримання офіційних анкетних даних, таємних характеристик керівництва з місця роботи та інформації сексотів співробітники ДПУ УСРР формували досьє. Отже, з численного та розмаїтого за суспільно-полі-

[22] Держархів Одеської обл., ф. Р-129, оп. 3, спр. 10, арк. 4–12.

тичними вподобаннями кола інтелектуалів чекістам не становило труднощів обрати претендентів на ролі у «справі СВУ».

Упродовж 1928–1929 рр. співробітники одеського ДПУ заарештували багатьох молодих науковців із наукового оточення М. Слабченка. Одними з перших жертв стали О. Осмоловський (1883–1937 рр.)[23], А. Осмоловський (1878–1931 рр.)[24] і В. Герасименко (1895–1984 рр.)[25]. Останній мав добрі професійні відносини зі М. Слабченком і С. Єфремовим. Із першим він був знайомий ще до повернення в Одесу у серпні 1924 р., після того, як упродовж 1919–1924 рр. мешкав у Кам'янці-Подільському[26]. Принаймні в листі на ім'я ректора ОІНО від 8 червня 1924 р. він писав:

> «В Одесі мене знають – декан факсоцвиху т. Дложевський, проф. М. Слабченко, М. Семенів, Чудновцев, Б. М. Комаров і др.»[27]

Із найавторитетнішим одеським істориком того часу він зійшовся настільки близько, що вже в листопаді 1926 р. в листі до С. Єфремова М. Слабченко представляв тридцятиоднорічного дослідника як *«мій любимий collega пр[офесор] Герасименко»*[28]. Ураховуючи складний характер знаного історика та його «загострені» взаємини з багатьма українськими вченими, можемо констатувати, що така характеристика була доволі висо-

---

[23] *Смирнов В.А.* 120 лет расстрелянному педагогу Александру Осмоловскому (По материалам архивно-следственного дела № 10960-П) // Реквием XX века. – Одесса, 2005. – Ч. III. – С. 149, 152.

[24] *Смирнов В.А.* Следствие, приведшее к смерти арестованного (По материалам архивно-следственного дела № 13919-П Аркадия Дмитриевича Осмоловского) // Там же. – С. 167.

[25] Див.: *Левченко В.В.* Володимир Якович Герасименко: життя та науково-педагогічна діяльність історика української літератури // Науковий вісник: Одеський державний економічний університет. – Одеса, 2007. – Вип. № 8 (45). – С. 203–214; *Його ж.* Герасименко Володимир Якович // Одеські історики. – Т. 1. – С. 98–100 та ін.

[26] Держархів Одеської обл., ф. Р-1593, оп. 1, спр. 103, арк. 2 зв. – 3, 6–7.

[27] Там само, арк. 9–9 зв.

[28] *Заруба В.М.* Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині (1882–1952). – Дніпропетровськ, 2004. – С. 104.

кою оцінкою для молодого науковця, який швидкими темпами інтегрувався, спочатку в інтелектуальне середовище Одеси.

Налагодження добрих професійних відносин В. Герасименка з одеськими колегами сприяло його кар'єрному зростанню. У лютому 1927 р. він, будучи викладачем ОІНО, брав участь у роботі численних комісій і товариств: учений секретар Одеського наукового товариства при ВУАН, науковий співробітник першого відділу ВУАН (один із активніших науковців академії 1926 р. – опублікував 6 праць[29]), штатний співробітник Комісії для видавництва пам'яток новітнього українського письменства, дійсний член Кам'янець-Подільського наукового товариства при ВУАН, член Одеського бібліографічного товариства та етнографічно-лінгвістичної секції Одеської комісії краєзнавства при ВУАН, завідуючий українським відділом Центральної наукової бібліотеки м. Одеси, член бюро Одеської секції наукових робітників тощо[30].

У другій половині 1920-х рр., під час активної діяльності В. Герасименка в науково-дослідних установах, відбулося налагодження наукових зв'язків із колегами, що сприяло доброзичливому ставленню до нього провідних українських учених: М. Гордієвського[31], К. Копержинського[32], М. Слабченка – в Одесі,

---

[29] Історія Академії наук Української РСР. – К., 1967. – Кн. 1. – С. 369; Історія Національної академії наук України: 1924–1928. – К., 1998. – С. 609.

[30] Див.: *Левченко В.В.* Володимир Якович Герасименко… – С. 209–210.

[31] Див.: *Зленко Г.Д.* Лицарі досвітніх огнів в історії «Просвіти». – Одеса, 2005. – С. 120–125; *Левченко В.В.*, *Петровський Е.П.* «Арештувати як українського есера…» (до біографії професора філософії та педагогіки Одеського державного університету Михайла Гордієвського) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2008. – № 1/2. – С. 415–432; *Музичко О.* Михайло Гордієвський: одеський теоретик української державності // Чорноморська хвиля Української революції: провідники національного руху в Одесі у 1917–1920 рр. – Одеса: ТЕС, 2011. – С. 314–332 та ін.

[32] Див.: *Сафронов Г.И.* К. А. Копержинский (К десятилетию со дня смерти) // Славянская филология. – Ленинград, 1964. – С. 130–135; *Білокінь С.І.* Копержинський К.О. // Українська радянська енциклопедія: В 12 т. – К., 1980. – Т. 5. – С. 390–391; *Савенок Л.А.* Кость Копержинський і Одеса (до 100-річчя від дня народження вченого-славіста) // Одесі – 200. –

С. Єфремова і А. Синявського – у Києві. Із двома останніми він часто листувався[33]. В. Герасименко особисто був знайомий з багатьма діячами української культури та науки: С. Гаєвським, М. Грушевським, О. Дорошкевичем, М. Драй-Хмарою, М. Зеровим, М. Левченком, А. Ніковським, П. Филиповичем, М. Ясинським та ін.[34] Виступав на засіданнях Одеського наукового товариства при ВУАН із доповідями, присвяченими ювілеям двох консолідуючих постатей тогочасної вітчизняної науки: «Академік С. О. Єфремов як історик українського письменства» та «Академік М. С. Грушевський як історик письменства»[35]. Завдяки особистому знайомству з М. Грушевським В. Герасименко був одним (наймолодшим) з одеських істориків (Б. Варнеке (1874–1944 рр.), С. Дложевський (1889–1930 рр.), Є. Загоровський (1885–1938 рр.), Ф. Петрунь (1894–1963 рр.), О. Рябінін-Скляревський (1878–1942 рр.)), запрошених до складу авторів збірки статей «Полуднева Україна» – видання Комісії дослідження історії Південної України[36]. Через арешт більшості авторів у рамках «справи СВУ» наприкінці 1930 р. видання так і не побачило світ.

Стрімке входження В. Герасименка в коло української інтелектуальної еліти, з одного боку, сприяло його професійному зростанню, а з іншого – затягувало у вир певних проблем. Так, у середині 1920-х рр. серед дослідників виникла дискусія щодо подальшого розвитку національної історичної науки. Лідерами думок були С. Єфремов і М. Грушевський, з якими дуже добре був знайомий молодий учений. Відповідно до особистих пріо-

---

Одеса, 1994. – Ч. ІІ. – С. 30–32; *Левченко В.В.* Копержинський Костянтин Олександрович // Одеські історики. – Т. 1. – С. 178–180 та ін.

[33] *Єфремов С.О.* Щоденники, 1923–1929. – С. 80, 187, 297, 381, 470, 506, 598; *Заруба В.М.* Антін Синявський: життя, наукова та громадська діяльність (1866–1951). – Дніпропетровськ, 2003. – С. 9, 74, 205.

[34] *Заруба В.М.* Михайло Слабченко… – С. 141, 193–194.

[35] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 166, оп. 7, спр. 5944, арк. 14–22.

[36] *Швидько Г.* М.С. Грушевський і репресований збірник «Полуднева Україна» // Український історик. – 1991–1992. – Ч. 110–115. – С. 698.

ритетів у кожному культурному центрі УСРР, представники наукових середовищ розділилися на два табори. В Одесі С. Єфремова підтримали М. Слабченко, В. Герасименко, Т. Слабченко, М. Ралів, Л. Грищенко та ін. Альтернативну позицію прийняли А. Музичка, Є. Загоровський, В. Чудновцев, Ф. Петрунь, Б. Комаров, К. Копержинський, О. Рябінін-Скляревський та ін. У конфронтації між двома авторитетними вченими В. Герасименко, скоріш за все під впливом М. Слабченка, обрав позицію С. Єфремова. Він потрапив у вир наукової «боротьби», що стала наслідком народження та протистояння двох історіографічних шкіл у Києві, Харкові, Одесі та інших містах. Водночас партійна номенклатура використала подібну ситуацію для знищення представників наукової інтелігенції, які не сприймали реалій більшовицького режиму.

Зі всього кола одеських науковців один В. Герасименко був у дружніх взаєминах зі М. Слабченком та С. Єфремовим. Тому саме він став тією людиною, яку чекісти обрали за джерело для збирання звинувачень на обох неугодних радянській владі авторитетних діячів. Його заарештували одним із перших серед одеситів – у вересні 1929 р.[37] Натомість Т. Слабченко опинився за ґратами 20 грудня 1929 р., а М. Слабченко – 20 січня 1930 р. Співробітники ДПУ УСРР керівником «одеської філії» зробили саме М. Слабченка[38].

Протокол першого допиту В. Герасименка датовано 13 вересня 1929 р. Незважаючи на фізичні й моральні знущання, він витримав двобій зі слідчими. Аргументовано відкидав усі висунуті звинувачення про нібито членство в організації, що базувалися на отриманих у процесі слідства від С. Єфремова, В. Дурдуківського та інших в'язнів відомостях. Ці фіктивні свідчення стали основою обвинувального вироку, оголошеного йому 4 лютого 1930 р. (за понад місяць до початку процесу у «справі СВУ»). Порівняно зі своїми колегами тридцятичотирирічний

---

[37] С. І. Білокінь зазначає, що на В. Герасименка у серпні–вересні 1929 р. тільки було підготовлено компромат (див.: *Білокінь С.* Справа «Спілки визволення України»… – С. 387).

[38] Див.: *Шаповал Ю.* «Справа» академіка М.Є. Слабченка. – С. 51–54.

учений відбувся доволі легким вироком. Згідно з випискою з протоколу Особливої наради при колегії ДПУ СРСР від 24 березня 1930 р.,

> «В. Герасименка з-під варти звільнити та вислати до Північного краю строком на три роки»[39],

а 26 квітня того ж року вирок було доповнено

> «забороною проживання на території УСРР, Кубані, прикордонної смуги, у Ленінграді й Москві впродовж трьох років (ураховуючи строк з 5 жовтня 1929 р.)»[40].

У рідні місця В. Герасименко повернувся лише в 1944 р.[41]

Для отримання необхідних свідчень проти М. Слабченка співробітники ДПУ УСРР почали психологічну та фізичну «обробку» учнів академіка – шести членів історико-філологічної секції Одеського наукового товариства при ВУАН та одного учасника історичного гуртка[42] (середній вік 34 роки). Вони заочно, а деякі особисто (П. Сикиринський[43]), були знайомими з С. Єфремовим, обізнаними в наукових відносинах між ним і М. Слабченком. Із числа наукової молоді першими заарештували П. Сикиринського[44], М. Раліва[45], Л. Грищенка[46] – 9 вересня 1929 р. (на чотири дні раніше проведення першого допиту В. Герасименка). 25 ве-

---

[39] Одеський Мартиролог: Дані про репресованих Одеси і Одеської області за роки радянської влади. Т. 1 / Уклад.: Л. В. Ковальчук, Г. О. Разумов. – Одеса: ОКФА, 1997. – С. 130.

[40] ГДА СБ України, м. Одеса, ф. П, спр. 22064-п, арк. 130, 134, 136, 139–140, 143, 145.

[41] Див.: *Левченко В.В.* Володимир Якович Герасименко… – С. 211–212.

[42] Див.: *Заруба В.М*. Історик держави і права… – С. 103, 132, 136–138.

[43] Там само. – С. 210.

[44] *Панас Васильович Сикиринський* (1890–?) народився у с. Стояновій на Херсонщині. Закінчив ОІНО 1926 р.

[45] *Микола Дмитрович Ралів* (1895–1937 рр.) народився у с. Костянтинівка на Херсонщині. Закінчив ОІНО 1926 р. На момент арешту – викладач у школі № 13 м. Одеси. Автор низки літературознавчих студій.

[46] *Леонід Григорович Грищенко* (1896–?) народився в Одесі. Закінчив ОІНО 1926 р. На час арешту – учитель у школі соціального виховання № 6.

ресня під варту було взято К. Арсені[47]. Того ж місяця постанову про притягнення як обвинуваченого оголосили І. Курганському[48]. Ще двох – А. Лужанського[49], Т. Вихристюка[50] – заарештували 2 листопада 1929 р.[51]

Після тривалих допитів молодих науковців 10 лютого 1930 р. чекісти ухвалили обвинувальний вирок:

> «[…] у 1926–1927 рр. академік М. Слабченко заклав в Одесі філію української контрреволюційної організації "СВУ". Слабченко сам і через свого сина обробив групу своїх учнів і використав їх у контрреволюційних цілях».

У цьому «зізналися» М. Ралів, П. Сикиринський, К. Арсені й Т. Вихристюк, натомість А. Лужанський, І. Курганський і Л. Грищенко відкинули звинувачення. Цікаво, що перших трьох арештантів допитували слідчі апарату ДПУ УСРР у Харкові, а решту, в одеському бупрі, – місцеві чекісти[52]. Ретельно ознайомившись із протоколами допитів тих, хто «зізнався» в існуванні «контрреволюційної організації», констатуємо, що їхні показання не дають прямих доказів «антирадянської» політичної діяльності. Так, М. Ралів засвідчив:

> «Згоден із тим, що моменти, які говорять про те, що наша група являє собою щось на зразок організації, дійсно мають місце і це випливає зі змісту всіх моїх протоколів допиту, котрі, будучи

---

[47] *Костянтин Федорович Арсені* (1898–?) народився в Одесі. Закінчив ОІНО 1924 р. На момент арешту – викладач Державних курсів українознавства.

[48] *Іван Тарасович Курганський* (1890–?) – випускник ОІНО.

[49] *Автоном Кіндратович Лужанський* (1900–? рр.) народився у с. Красногірка Балтського повіту Подільської губернії. Закінчив ОІНО 1927 р. На час арешту – учитель української мови Державних курсів.

[50] *Тимофій Васильович Вихристюк* (1898–?) народився у с. Чеботарка Ольгопільського повіту Подільської губернії. Навчався в ОІНО. На момент арешту – учитель української мови Державних курсів і трудової школи № 4.

[51] С. Білокінь указує, що ці особи (крім К. Арсені) зазнали політичних репресій «після ув'язнення академіка УАН Михайла Слабченка» (див.: *Білокінь С.* Справа «Спілки визволення України»… – С. 390).

[52] ГДА СБ України, м. Одеса, спр. 21703-п, т. 1, арк. 173, 175–176.

зведеними разом, говорять про те, що дійсно мало місце: 1) Керівництво, яке виходило від однієї особи, а саме М. Слабченка, та яке виразилося в напрямі нашої роботи; 2) Наявність деякої групи осіб, чимось тісно об'єднаних між собою; 3) Єдність політичних поглядів у програмних питаннях політично-економічного життя; 4) Робота в одному напрямі над українською літературою й історією. Але маю зауважити, що ніякого організаційного оформлення ані наша група, ані хтось поза нею не мав, і я про жодну організацію не знав, і якщо встряв у цю історію, то внаслідок того, що зрадів, що є люди, які можуть допомогти моїй праці та керувати нею»[53].

К. Арсені вказував:

«Основну роль у цьому угрупованні відігравав Т. Слабченко, оскільки він був близький до М. Слабченка та під час перебування в Києві бачився з Єфремовим і Ніковським, які на нього зробили таке враження. Єфремов, особливо Ніковський, це справжні проводирі української нації. Ці люди – справжні націоналісти, і ми повинні вірити тільки їм. Та йти за ними»[54].

П. Сикиринський свідчив:

«Зі слів М. Слабченка знаю, що він був у добрих стосунках з Єфремовим. Одного разу він сказав мені, що М. Грушевського він поважає як наукову силу, але не любить. Стосовно академіка Єфремова, то в них гарні відносини, вони завжди зустрічаються. Таким чином, головну роль ідейного керівника відігравав Т. Слабченко, котрий був відображенням свого батька. Таким чином, виходило, що існувала антирадянська організація з метою визволення України на чолі з професором Слабченком, але без організаційної форми, і ми, скільки перед нами їх не було, а не було їх тому, що М. Слабченко не ставив цього питання й ми не уявляли собі, що ми така є організація, угруповання чи просто антирадянські самостійницько налаштовані особи, адже справа була у суті, а не у формі»[55].

Для покарання молодих учених у звинувачувальному вироку слідчі вимагали засудження на 5 років (окрім І. Курганського,

---

[53] ГДА СБ України, м. Одеса, спр. 21703-п, т. 2, арк. 74.

[54] Там само, арк. 90.

[55] Там само, арк. 138–139.

який, будучи секретним співробітником Одеського окружного відділу ДПУ УСРР, вчасно не повідомив про «контрреволюційну діяльність» своїх колег, тож і «заслужив» 10 років ув'язнення). Рішенням судової трійки при Колегії ДПУ УСРР від 4 березня 1930 р. (за п'ять днів до початку основного процесу у «справі СВУ») М. Ралів був засуджений до 5 років виправно-трудових таборів[56]; П. Сикиринський і К. Арсені – вислані на 3 роки до Північного краю. Л. Грищенка, Т. Вихристюка й А. Лужанського з-під варти звільнили із закриттям справи. Аналогічне рішення згодом, 11 квітня 1930 р., було ухвалене стосовно І. Курганського[57].

Отже, всі свідчення одеських науковців чекісти інтерпретували у відповідності до вказівок політичного керівництва. Вибитих слідчими впродовж вересня–жовтня 1929 р. показань К. Арсені та П. Сикиринського стосовно ролі Т. Слабченка в «діяльності» вигаданої «контрреволюційної організації» було достатньо для його затримання у грудні того ж року. Ці самі свідчення стали основою для арешту його батька – М. Слабченка, який став одним із головних об'єктів трагічного дійства під назвою «справа СВУ».

Для досягнення успіху «вистави», безумовно, був необхідний анонс, її висвітлення, реакція глядачів та думка критиків. Із цією метою всім процесам, пов'язаним зі справою, забезпечувалося широке громадське звучання. Після повідомлення у пресі про ліквідацію «СВУ» обговорення цієї теми стало популярним у центральних і республіканських періодичних виданнях[58]. «Викритих контрреволюціонерів» засуджували на різного роду зібраннях і мітингах. Так, 25 листопада 1929 р. в Одесі відбулися збори наукових працівників, де всі присутні (у тому числі М. Гордієвський і А. Музичка, прихильники С. Єфремова) одноголосно ухвалили резолюцію із засудженням учасників «СВУ» та вимогою «суворого покарання»[59]. Деякі вчені, особ-

---

[56] *Зленко Г.* Відомі, але гаразд призабуті: Микола Ралів // Зона. – Вип. 27. – 2011. – С. 221.

[57] ГДА СБ України, м. Одеса, спр. 21703-п, т. 1, арк. 176–178.

[58] Див.: *Кузьменко М.М.* Процес СВУ за періодичною пресою України (1929–1933) // Архіви України. – 2002. – № 1/3. – С. 193–198.

ливо представники старшого покоління, відмовлялися брати участь у подібних акціях, що могло послужити приводом для арешту. Траплялися випадки, коли науковці, залежно від ситуації, висловлювали діаметрально протилежні думки стосовно цієї справи. Наприклад професор ОІНО А. Музичка на публічних зборах виступив із ритуальним засудженням, а серед студентів висловлював сумнів у правдоподібності цієї справи («А звідки ми знаємо, що це правда? Вірити тільки заяві не можна, бо може вийти так, що сьогодні ми будемо протестувати, а завтра – просити, щоб нас пробачили»)[60].

ДПУ УСРР ретельно відстежувало стан громадської думки щодо комуністичного режиму та українського націоналізму[61]. Наприкінці 1929 р. центральні органи влади ініціювали чергову хвилю збору політичних характеристик на адміністративний і викладацький склади вишів для ймовірних подальших комбінацій (див. док. № 5).

Процес у «справі Спілки визволення України» висвітлювався в місцевій пресі. Так, на шпальтах журналу «Шквал»[62] від 16 березня 1930 р. було вміщено фото «головного організатора СВУ» – С. Єфремова, «ватажка «шкільної групи» – В. Дурдуківського, «агента СВУ» в літературних колах – А. Ніковського, «ватажка жовто-блакитного попівства» – В. Чехівського, «розвідника СВУ в наукових силах» – Й. Гермайзе, «організатора молоді» та «голови Союзу української молоді» – М. Павлушкова. Використання подібної термінології сприяло усвідомленню більшістю населення нібито «провини» представників вітчизняної культури. Автори публікації так коментували ці події: «Успіхи соціа-

---

[59] Див.: *Подкур Р.Ю.* За повідомленнями радянських спецслужб. – К.: Рідний край, 2000. – С. 211–212.

[60] Держархів Одеської обл., ф. 7, оп. 1, спр. 2212, арк. 2.

[61] Див.: *Pauly M.D.* Breaking the tongue: language, education, and power in Soviet Ukraine, 1923–1934. – Toronto; Buffalo; London: University of Toronto Press, 2014. – P. 273–275.

[62] Див.: *Левченко В.В.* Журнал «Шквал» (1924–1931) як історичне джерело з історії історичної науки на Півдні України // Мат. Міжнар. наук. читань «Південна Україна: козацька та післякозацька доба (XVI–XX ст.)». – Одеса, 2012. – С. 77–83.

лістичного будівництва – їх смертельна отрута. З погляду історії – на лаві підсудних мерці»[63]. У випуску від 23 березня 1930 р. бачимо світлини підсудних у «справі СВУ» – С. Єфремова, В. Чехівського, а також фото голови суду – А. Приходька[64].

Унаслідок усіх цих подій науково-дослідницька діяльність одеських учених зазнала різноманітних обмежень. Якщо на рубежі 1920–1930-х рр. кадрові чистки проходили здебільшого у вигляді контролю та звільнення з роботи, то у середині 1930-х рр. комуністична фільтрація призвела до фізичного винищення багатьох непотрібних радянській владі науковців, котрих уважали реальними чи потенційними ворогами. У межах «справи СВУ» за безглуздими звинуваченнями в «контрреволюційній діяльності», «українському буржуазному націоналізмі», «шпигунстві» було репресовано більшість представників наукової еліти України, у тому числі Одеси. Так, уже взимку та навесні 1931 р. заарештували Б. Комарова (12 лютого)[65], Є. Загоровського (16 лютого)[66], Ф. Петруня (16 лютого)[67], В. Чудновцева (15 березня)[68] та ін. Потужний удар по представниках наукового середовища паралізував установи, де вони працювали.

Отже, 1930-й рік став трагічним як для багатьох діячів української культури, так і для освітніх і науково-дослідних установ, де через політичні репресії було зруйновано первинну соціальну та науково-освітню інфраструктуру. Зокрема в Одесі припинили діяльність Наукове товариство при ВУАН, Бібліографічне товариство, Комісія краєзнавства при ВУАН та ін.

Співробітники ДПУ УСРР шляхом знущань і шантажу змогли зламати багатьох учених, змусивши їх дати необхідні свідчення. Згодом, після тривалого арешту, декого відпустили: Є. Загоровського звільнили 4 жовтня 1931 р., В. Чудновцева – 26 лютого 1932 р., Б. Комарова й Ф. Петруня – 5 березня 1932 р.

---

[63] Шквал. – 1930. – № 11. – С. 2.

[64] Там само. – № 12. – С. 11.

[65] ГДА СБ України, м. Одеса, спр. 24462-п, арк. 39.

[66] Там само, спр. 20443-п, т. 1, арк. 3.

[67] Там само, спр. 14238-п, т. 1. арк. 289.

[68] Там само, спр. 4818-п, арк. 3.

Епілог «справи СВУ» був довготривалим. На початку 1930-х рр. кількість арештів діячів української науки й культури зростала, а вироки ставали дедалі жорстокішими[69]. З одеситів розстріляли Є. Загоровського (22 лютого 1938 р.[70]), М. Гордієвського (11 жовтня 1938 р.[71]) й ін.

Таким чином, наприкінці 1920-х рр. розпочався поетапний наступ проти української інтелектуальної еліти. Зі шпальт газет і журналів на адресу багатьох учених лунали звинувачення в «буржуазному націоналізмі» та «контрреволюційній діяльності». За ними йшли арешти, фабрикувалися різноманітні «справи». Однією з таких і була сумнозвісна «справа Спілки визволення України», жертвами якої стала значна кількість представників української інтелігенції.

Незважаючи на те, що матеріали одеських архівосховищ підтверджують та дають можливість у наближених до реалій деталях реконструювати картину подій, пов'язаних із підготовкою, проведенням і наслідками процесу «СВУ» в Одесі, говорити про цю справу як про всебічно вивчену наукову проблему ще зарано, що дає підстави для її подальшого комплексного дослідження.

* * *

---

[69] Див.: *Левченко В.В.* Судьбы учёных-историков Одессы в интерьере эпохи (1920–1953 гг.) // Проблемы истории массовых политических репрессий в СССР: 1953–2013. – Краснодар, 2013. – С. 124–132; *Левченко В.В.* Репресивні дії політичних режимів відносно вчених-істориків Одеси в 1917–1953 рр. // Мат. Междунар. науч.-прак. конф. «Человек в тоталитарном обществе: рефлексии XXI века», г. Одесса, 23–27 июня 2013 г. [Електронний ресурс]: http://liberte.onu.edu.ua/upload/file/file1/levchenko_v.в.%20(2)(+).doc

[70] Див.: *Левченко В.В.* Із історії Новоросійського (Одеського) університету: професор Євген Олександрович Загоровський // Науковий вісник: Одеський державний економічний університет. – Одеса, 2007. – Вип. № 16 (53). – С. 184–197.

[71] Див.: *Левченко В.В.*, *Петровський Е.П.* «Арештувати як українського есера…»… – С. 415–432.

№ 1

Розпорядження НКО УСРР ректорам вищих навчальних закладів та завідувачам окружних інспектур народної освіти про інформування щодо настроїв студентства та професорсько-викладацького складу

2 серпня 1928 р.

Цілком таємно

НКО УСРР
2/VIII – 1928 р.
№ 1172/Т

До всіх вузів та Окрінспектур

По відомостям, що є в НКО, ціла низка керівників вузів до цього часу не звертають увагу щодо політичного керівництва вузом. Ректори та директори досить слабо, а іноді й зовсім не інформують НКО про настрої лектури і студентства, а зокрема безпартійного студентства, про те, як воно реагує на ті чи інші заходи Радянської влади і партії, на ті чи інші політичні події, що хвилюють широкі кола робітників, селян і взагалі працюючих.

Взяти хоча б «Шахтинську справу». НКО й досі не має інформації про те, як реагувала на цю справу професура.

Часто трапляються випадки, коли НКО про дуже важливі моменти в житті вуза, що носять глибоко політичний і громадський характер, дізнається «постфактум» з газет (виявлення підпільної організації «Погром» в Білоцерківському технікумі), арешт низки професорів і викладачів вузів з випадками яскраво виявленого антисемітизму (Харківський геодезичний інститут та інші).

Хворобливих явищ у вузах досить, кожний ректор не може не знати про них і через те повідомити НКО про політичний стан вуза необхідно періодично в таємному порядку два рази на рік (1/X і 1/IV) і зокрема пропонуємо повідомляти про настрої лектури і студентства в окремих важливих випадках незалежно від встановленого терміну.

Заст[упник] НКО [Полоцький]

Зав[ідувач] Упрофосвіти [Радченко]

Держархів Одеської обл., ф. Р-1650, оп. 2, спр. 6, арк. 1.
Машинопис. Копія

№ 2

Витяг із протоколу засідання правління Одеського інституту народної освіти щодо засудження антирадянського виступу академіка ВУАН С. Єфремова

1 лютого 1929 р.

П Р О Т О К О Л ч. 3
поширеного засідання Правління Одеського ІНО вкупі
з членами літературно-лінгвістичної предметової комісії та
з катедрою історії України від 1 лютого 1929 р.

ПРИСУТНІ: Ректор т. ВНУКОВ Т. М., Пом. Ректора т. Анов Й. Л.
Декани: Факпрофосу проф. Потапов, Соцвиху проф. Волков, Єввідділу т. Капович, німвідділу т. Мануляк, Рабфаку т. Трачевський, т. Гендрихов, від Профкому т. Зарвовський.

Голова т. ВНУКОВ Т. М. Секретар т. СТОРОЖЕНКО Х.

С Л У Х А Л И:

І. Інформацію ректора т. ВНУКОВА з приводу постанови Президії ВУАН в справі засудження антирадянського виступу академіка С. ЄФРЕМОВА, якого засуджено всією радянською суспільностю. Од[еський] ІНО, як велика наукова установа, з великими науковими кадрами, що твердо стоять на радянському ґрунті, не може не реагувати на такий неприхований антирадянський виступ з боку буржуазного академіка, тим більш, що в складі Інституту є багато установ, які вивчають літературу та історію; тому Правління вкупі зі всіма організаціями Інституту мусить виступити з засудженням цього ганебного виступу академіка, що живе мріями про старе минуле, орієнтуючись на реставрацію Петлюрівщини. Засуджуючи виступ академіка ЄФРЕМОВА, Правління одноразово запевнено в тому, що професура та студентство Інституту в цілому дадуть відсіч тому, хто силкуватиметься виправдати Єфремова.

Проф. ВОЛКОВ [72] вважає, що засуджуюча постанова Президії ВУАН виступу та поведінки академ[іка] ЄФРЕМОВА цілком правильна. Останні

---

[72] *Роман Михайлович Волков* (1885–1959) народився 1 жовтня в Новгороді-Сіверському Чернігівської губернії в родині освітян. У 1912 р. закінчив Ніжинський історико-філологічний інститут. Викладач (1920–1930) і ректор (1920–1923) Одеського інституту народної освіти. Декан філологічного факультету й завідувач кафедри російської літератури Одеського державного університету (1937–1941). Проректор і завідувач кафедри російської літератури Львівського (1945–1950) та Чернівецького (з 1950 р.) державних університетів.

статті та роботи взагалі підтвердили, що академік ЄФРЕМОВ є справжній ворог, який за останні часи дуже гарно себе з цього боку виявив, і тому Академія, засуджуючи виступ ЄФРЕМОВА, мала певну рацію. Я вважаю, що ІНО як велика культурна установа не може мовчати. Засуджуючи цей виступ академіка Єфремова, Правління мусить закликати всі організації Інституту до цього приєднатися.

Проф. СЛАБЧЕНКО каже, що приєднатись до засудження виступів академіка Єфремова ми можемо й то лише в першій частині, але це не дає повної картини, а те, що нам відомо з надрукованих видань, є недостатнім для того, щоб зараз можна було б свідомо і так рішуче виступати. Треба вивчити єфремовщину як таку, тим більш, що ми такого часопису, як «Діло», не читали й суті справи не знаємо. Щодо оцінки єфремовщини з того боку, чи він є ворог Радвлади, то тут не має певної ясності. У виступах та статтях є певна нісенітниця, непогодженість, немає повної договорености та ясності питання щодо оцінки Єфремовщини. Кожний оцінює по-свойому, прикладів чимало можна навести з тих же самих наших часописів та деяких видань. Тому зараз нам важко всебічно охарактеризувати єфремовщину. Останніх надрукованих праць ми не бачили, до Одеси дійшло лише всього дві книжки; таким чином, сказати зараз, що з себе уявляє єфремовщина з боку наукового та з боку методи, без вивчення ми не можемо, а для вивчення потрібно часу, хоча б місяць. Тому, на мою думку, ми можемо приєднатися лише в першій частині, а останнє слід студіювати, а то вистріл буде вхолосту.

Проф. ПІПЕР[73] каже, що річ не в тому, щоб лише приєднатися, як це зазначив проф. СЛАБЧЕНКО, ми мусимо ці ворожі виступи по суті [засудити], а, по-друге, наше завдання – це з'ясувати студентству про вис-

---

[73] *Леонід Орестович Піпер* (1897–1938) народився 16 березня у с. Овсяник Балтського повіту Подільської губернії у дворянській родині. 3 вересня 1918 р. – член комуністичної партії. Вищу освіту здобув на юридичному факультеті Одеського інституту народного господарства в 1928 р. Професор одеських інститутів народної освіти (1925–1930), народного господарства (1925–1930), професійної освіти (1930–1931). Науковий співробітник Інституту філософії Ленінградського відділення Комуністичної академії. Розробляв проблеми історії російської філософської думки («Мировоззрение Герцена: историко-философский очерк», 1935 р.). Заарештований 15 квітня 1937 р. Постановою Особливої наради при НКВС СРСР від 28 липня 1937 р. визначено міру покарання – 5 років виправно-трудових таборів. 3 лютого 1938 р. трійкою УНКВС «Дальбуду» засуджений до страти. 14 квітня 1938 р. розстріляний. Реабілітований 4 червня 1956 р.

туп Єфремова, й тут з проф. СЛАБЧЕНКО я не погоджуюся, що в нас немає літератури й що ми характеру цих виступів Єфремова не знаємо. Це ж, по суті, не так, і література деяка в нас є. Приклад, ювілейний збірник, присвячений академіку Багалію, стаття «Проблема хліба», брошура т. Хвилі, промова генерального секретаря КП(б)У Косіора і др. І тому це буде не відповідати суті справи, коли ми погодимося з проф. Слабченко щодо виступу Єфремова, зазначивши, що ми характеру цих виступів не знаємо, тим більш, що і сам проф. Слабченко тут говорив про такі матеріали (треба гадати, що вони йому відомі), які яскраво характеризують виступ Єфремова.

Тов. СТОРОЖЕНКО [74] каже, що погодитись з проф. Слабченко – це значить сховати голову під крило, уникнути від справи по суті, підійти до політичного виступу ворога чисто з академічного боку; чи можемо ми зараз так ставитися – ясно, що ні. Єфремов нам відомий особливо за останні часи як справжній ворог Радвлади. Мотиви, висунені проф. Слабченком, що ми нічого не знаємо, немає певної літератури, є мотивами неправдивими тому, що тієї літератури, що навів в своїй промові проф. ПІПЕР, [достатньо]. Для мене просто незрозуміла є постановка питання проф. Слабченком. Мотивувати тим, що ми не читали часопису «Діло» й тому не знаємо суті виступу Єфремова, є дуже дивним, тим більше, що цей часопис видається за кордоном і по суті є контрреволюційним.

Проф. СЛАБЧЕНКО каже, що єфремовщину треба розглядати як певну систему – науковий метод. Я не прихильник метода Єфремова, але скажу, що його метод особистий – метод соціальної естетики. Хочу відповісти тов. тов. (проф. Волкову та Стороженку), які зазначають, що у Єфремова свого особистого наукового методу, своєї наукової школи немає, то тоді на підставі яких даних ми йому довіряли, як академікові.

Тов. ВНУКОВ [75] зазначає, що Єфремов нам зараз відомий як справжній

---

[74] *Хрисанф Васильович Стороженко* (1900–?) навчався в Одеському інституті народної освіти (1924–1926). Член правління (1926–1929) і проректор (1929) цього вишу.

[75] *Тихон Митрофанович Внуков* (1890–1937) народився в родині селян Орловської губернії. Із 1919 р. – член РКП(б). Ректор (1926–1930) і викладач (1927–1930) Одеського інституту народної освіти, в якому здобув вищу освіту (1930 р.). Директор Одеського історико-археологічного музею (1936–1937 рр.). Заарештований 26 червня 1937 р. 23 вересня виїзною сесією Військової колегії Верховного суду СРСР засуджений до вищої міри покарання (розстріляний 24 вересня 1937 р.). Реабілітований 9 липня 1957 р.

ворог. Зараз пронеслася волна засуджень виступу Єфремова. Матеріали, що маються, є цілком достатніми, щоб убачити, що із себе уявляє цей легальний ворог робітників та селян України. Тому ми зараз мусимо дати оцінку Єфремову по суті й закликати всі наші організації інституту до цього приєднатися.

У Х В А Л И Л И:

Констатувати, що відомий виступ академіка С. ЄФРЕМОВА є антирадянський і корисний лише для ворогів УСРР, як правильно визначає президія ВУАН: «Не можна бути академіком Радянської України, не захищаючи її від ворогів і не беручи активної участі в переведенні в життя заходів Радянської влади та її роботи в царині культурного та господарчого будівництва». Правління вкупі з членами літературно-лінгвістичної предметової комісії та кафедрою історії України поділяє ставлення Президії ВУАН до виступу Єфремова, вітає її постанову одноголосно. Правління певно в тому, що професура та студентство ІНО дадуть рішучу відсіч всім тим, хто робитиме спробу виправдання Єфремова, як солідарність з його антирадянським виступом.

Для вивчення з наукового боку – з боку методи, вважає за можливе влаштувати диспут з закликанням взяти участь професуру та студентство Інституту.

Держархів Одеської обл., ф. Р-1593, оп. 1, спр. 727, арк. 51–51 зв.
Машинопис. Копія

№ 3

Витяг із протоколу засідання правління Одеського інституту народної освіти щодо невиїзду М. Слабченка на Всесоюзний з'їзд істориків-марксистів

15 лютого 1929 р.

П Р О Т О К О Л № 4
засідання Правління Одеського Інституту Народної освіти
від 15 лютого 1929 р.

ПРИСУТНІ: Ректор т. ВНУКОВ Т.М., Помректора т. Анов, декани: Профосу проф. Потапов, Соцвиху проф. Волков, Євсектор т. Капович, Німсектора т. Мануляк, Робітфаку т. Грінберг, Голова Профкому т. Зарвовський, Бухгалтер т. Гельман, військовий керівник тов. Генрихов.

Голова т. ВНУКОВ Т. М. Секретар т. СТОРОЖЕНКО Х.В.

СЛУХАЛИ:

XXX. Про згублення Одеським ІНО місця на Всесоюзному з'їзді істориків-марксистів з причин невід'їзду на з'їзд проф. СЛАБЧЕНКА.

ПОСТАНОВИЛИ:

XXX. 1) Приймаючи до уваги, що з'їзд істориків-марксистів за 12 років Жовтневої Революції відбувся вперше й що завданням з'їзду було підвести підсумки в царині внедрення марксистського світогляду на наших ідеологічних дільницях, себто школа, література, преса тощо, з одного боку, та, з другого боку, з'їзд істориків-марксистів поруч з підведеними підсумками намітив засоби дальнішого руху щодо охорони чистоти марксистських принципів на ідеологічних позиціях. Крім цього, з'їзд констатував, що у справі викладання історії мають місце немарксистські погляди, їх протягують під всякими ознаками т. зв. псевдомарксисти. Це має особливе відношення, як відзначено на самому з'їздові, до української історичної науки, де криза продовжується й в даний час тому, що основи старих буржуазних історичних концепцій, підірваних Жовтневою революцією, починають знову відроджуватися; з чим з'їзд закликав вести рішучу боротьбу в напрямку ідеологічному-методологічному.

2) Проф. СЛАБЧЕНКО в Одеському Інституті Нар[одної]. Освіти є представником основної історичної дисципліни, де методологія недосить розроблена. Посилаючи проф. СЛАБЧЕНКА на з'їзд істориків-марксистів, Правління було впевнено, що проф. СЛАБЧЕНКО виконає доручення Правління, з одного боку, й, з другого боку, буде поводирем висунених завдань з'їздом щодо боротьби з немарксистськими ухилами. Це тим більш вимагалося ще й з того, що на з'їзді було говорено, що проф. СЛАБЧЕНКО теж викладає так званий «економічний матеріалізм». Зараз більше, як коли, викладання, особливо в галузі історії, мусить провадитися марксистською методологією.

В цьому відношенні з'їзд мав особливе значіння, він дав певні напрямки в галузі марксистської методи. Але, на превеликий жаль, Правління констатує, що проф. СЛАБЧЕНКА на з'їзді не було, [він] завдання Правління не виконав з невідомих для Правління причин. Мотиви, висунені проф. СЛАБЧЕНКОМ, щодо, на його думку, пошкоджень йому поїхати на з'їзд, а саме відсутність грошей, Правління не може вважати за уважливе, тим більше, що проф. СЛАБЧЕНКУ було дано літер й авансом 50 крб. грошей.

Тим більш, для Правління є незрозумілим факт перебування проф. СЛАБЧЕНКА у м. Києві в той час, коли в Москві провадився з'їзд істориків-марксистів.

Голова правління ректор *Т. Внуков*

Секретар *Х. Стороженко*

Держархів Одеської обл., ф. Р-1593, оп. 1, спр. 724, арк. 11, 14–14 зв.; спр. 727, арк. 54, 57–57 зв. Машинопис. Оригінал.

№ 4

Розпорядження НКО УСРР ректорам та директорам педагогічних технікумів про надання характеристик професорсько-викладацькому складу

4 березня 1929 р.

Цілком таємно

НКО УСРР
4/III – 1929 р.
№ 338/Т

До всіх ректорів ІНО та директорів педагогічних технікумів

З метою вивчення кадрів підвідомчих установ пропонується протягом двох тижнів надіслати такі відомості:

1) Характеристики на всіх штатних професорів та викладачів.
2) Характеристики на всіх позаштатних професорів та викладачів.
3) Список педагогічного персоналу.
4) Список адміністративного персоналу.

Характеристики мусять відбити:

а) наукову та педагогічну кваліфікацію;
б) українізованість (в якій мірі);
в) політичний облік та громадська робота;
г) соціальне походження.

Відомості мусять бути складені Вами особисто, завірені Вами та надіслані таємним порядком до Облікрозподілу НКО.

Заступник народного комісара освіти [Приходько]

Держархів Одеської обл., ф. Р-1650, оп. 2, спр. 7, арк. 1. Машинопис. Копія

№ 5

Указівка інспектури народної освіти Одеського окрвиконкому ректорові Одеського інституту народного господарства Арнаутову про надання характеристики на професорсько-викладацький склад

28 грудня 1929 р.

Цілком таємно

Одеська інспектура народної освіти
Одеського окрвиконкому
28/XII – [19]29 р.

Ректору ОІНГ Арнаутову

Згідно з завданням Центральних органів, ми повинні скласти характеристики на деканів, професорів, викладачів, проректорів та аспірантуру. Центр вимагає не пізніше 15 лютого [19]30 р.

Характеристики надіслати до Таємної частини Окрнаросвіти не пізніше 20 січня 1930 р.

Секретар фракції спілки «Робос» [Величко]
За окрінспектора народної освіти [Чекунов]

Держархів Одеської обл., ф. Р-129, оп. 3, спр. 9, арк. 1.
Машинопис. Завірена копія

Левченко В. **Одесские увертюра и эпилог «оперы СВУ»: к истории чекистского сценария по уничтожению интеллектуальной элиты в УССР в 1920–1930-х гг.**

Исследуются подготовка и проведение органами госбезопасности УССР репрессивных действий против интеллектуальной элиты в 1920–1930-х гг. в контексте «дела СВУ». Рассмотрены взаимоотношения большевистского административного и пропагандистского аппаратов и научной интеллигенции. Выявлены основные формы и методы репрессивной политики в отношении учёных, подаются новые, ранее неизвестные, факты и документы, возвращены из забвения имена некоторых деятелей украинской культуры.

Ключевые слова: «СВУ», Одесса, интеллектуальная элита, учёные, большевики, политические репрессии.

Levchenko V. **Odesa Overture and Epilogue «Opera SVU»: the History of the Bolshevik Scenario to Destroy the Intellectual Elite in the USSR in 1920–1930s**

In the article the preparation and holding of power by the USSR repressive actions against intellectual elite in 1920–1930 years in the con-

text of the «case SVU». Considered administrative relations Bolshevik ideological apparatus and scientific intelligentsia. The basic forms and methods repressive policy for scientists. Considered the most important legal cases against scientists. Served new hitherto unknown historical facts and documents returned to the historical memory of the forgotten names of some figures of Ukrainian culture.

Key words: «SVU», Odesa, thinkers, researchers, Bolsheviks, political repression.